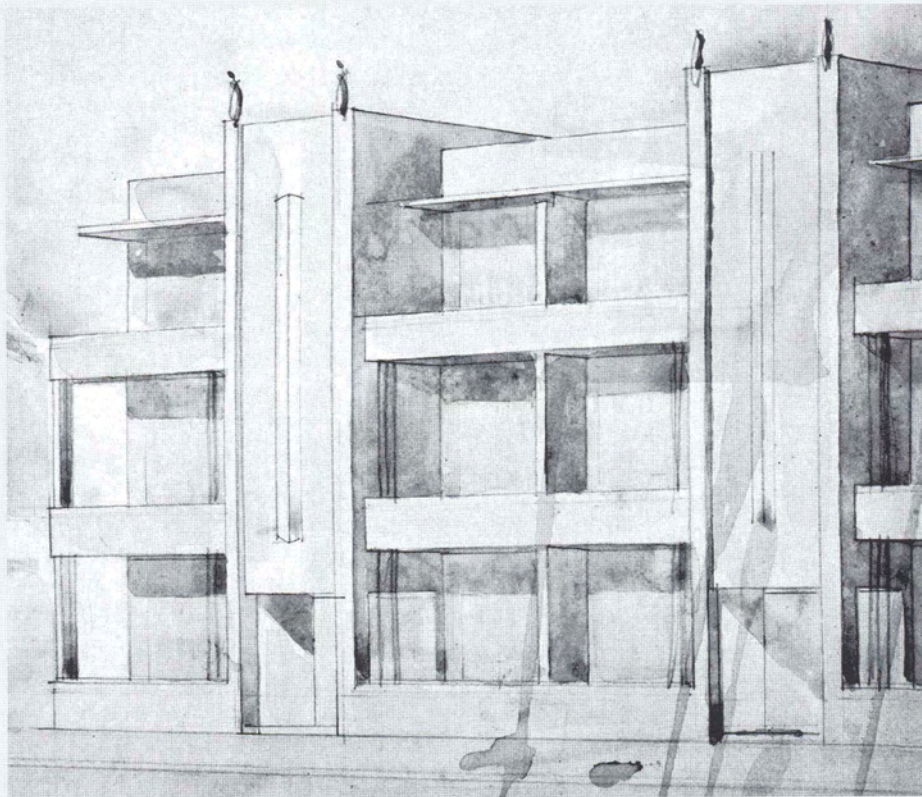

Flatwoningen van H.W. Valk aan het Emmaplein

Monument met een Januskop

Francis Witmer *

De afgesloten twintigste eeuw liet op vele plaatsen zijn sporen na in onze stad. Die overblijfselen van honderd jaar historie laten zich lezen als een boeiend verhaal. Wat dacht u van een eeuw stationsgeschiedenis? Het uiteindelijke resultaat – een volledige metamorfose van de stationsomgeving – heeft een positieve uitstraling op de stad. Toch liep het niet altijd goed af: de opstuwung in de vaart der volkeren heeft ook hier geleid tot ernstige verminkingen. Aangename groenomzoomde pleinen en straten verwerden in enkele decennia van stedenbouwkundige juweeltjes tot onherbergzame steenvlaktes. Een treffend voorbeeld van zo'n teloorgang is het Emmaplein.

Ontwerptekening van het flatgebouw.
(Foto van de aquarel: Rijksarchief in Noord-Brabant)

Luchtfoto's uit 1927¹ tonen een plein waar het aangenaam toeven is. Veel groen, fraaie straatwanden met een bijzonder accent in de vorm van de Sint-Leonarduskerk. Maat en schaal geven ruimte en lucht zonder al te imponerend te worden. De flatwoningen van H.W. Valk² completeren het geheel. Dit complex met zijn constructie van gewapend beton en zijn gevels die verwantschap vertonen met de Amsterdamse School, is bijzonder kenmerkend voor de tijd waarin het is ontstaan. Door de aangebrachte vlakversiering en plastische elementen werd een decoratieve bakstenen gevel gecreëerd.

Schoonheid vergaat

De flatwoningen belichamen een element uit de sociale, culturele, architectonische en stedenbouwkundige geschiedenis van 's-Hertogenbosch dat het behouden waard is.

Nu staat de hoogbouw eenzaam in een versteende omgeving. Het verkeer raast er voorbij of schuifelt er voort tijdens de spitsuren. Van enig groen valt nauwelijks nog iets te bespeuren, een besmeurd hondenuitlaatveldje daargelaten. De Sint-Leonarduskerk werd in 1973 afgebroken. Ze maakte plaats voor een kolos waarin nu het

kantoor van het Brabants Dagblad is gehuisvest. Ook het gebouw van het Gewestelijk Arbeidsbureau geeft nauwelijks aanleiding tot enige vreugde. Alleen het pand van de voormalige drukkerij Teulings herinnert nog enigszins aan de mooie dagen van weleer.

Nieuwe kijk op stedenbouw

Toch begon het allemaal zo hoopvol: een schitterend plan voor Het Zand met brede boulevards. Het ontstond rond 1889 en omvatte de gehele westkant van de toenmalige stad. In verscheidene opzichten verschilde het met de structuur van de oude vestingstad.³ Geen kleine, smalle straatjes, maar ruim opgezette lanen. Het plan was duidelijk geïnspireerd door de gangbare stedenbouwkundige opvattingen in die dagen. Het streven was gericht op meer licht en lucht en verbetering van de hygiënische omstandigheden.

De ingenieur-architect F.M.L. Kerkhoff wordt veelal beschouwd als de stedenbouwkundig ontwerper van het stratenplan voor Het Zand. Op het moment dat de technische tekening voor de nieuwe wijk werd gemaakt, werkte hij echter nog in Utrecht en niet in 's-Hertogenbosch. Naar alle waarschijnlijkheid is het plan afkomstig van ingenieur-architect J.(?) Broekman, toentertijd werkzaam bij de Staatsspoorwegen. Naast het spoorwegplan leverde hij ook een schets voor de geplande stadsuitbreiding.⁴ Onder leiding van F.M.L. Kerkhoff is uiteindelijk wel de wijk Het Zand gerealiseerd.

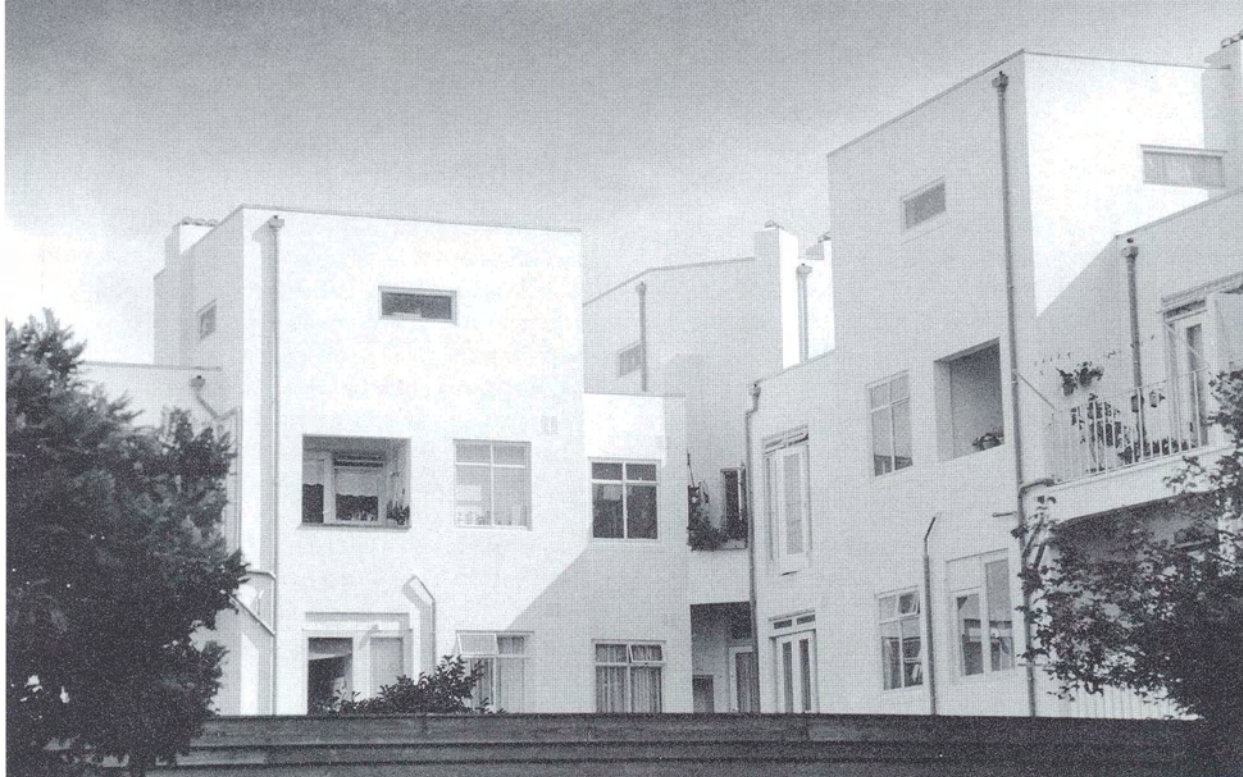
Voor het nog nieuw te bouwen station van Eduard Cuijpers ontstond een majestueus voorplein en op het Emma-plein fungeerde het eerste houten stationsgebouw van K.H. van Brederode als stedenbouwkundige blikvanger.⁵ Na de opening van het tweede spoorwegstation in 1896 verloor het zijn oorspronkelijke bestemming. Het werd het tramstation voor trams naar de Langstraat en de Meierij. Uiteindelijk werd het in 1916 gesloopt voor de nieuwbouw van drukkerij Teulings.

Betonstenen in de aanbidding

Vanaf 1919 zette de Bossche wethouder Manis Krijgsman zich met hart en ziel in voor de realisatie van woningbouw in beton om de ergste woningnood in de stad te lenigen. Daarbij schakelde hij werkeloze sigarenmakers in voor de uitvoering van de projecten. Zo sneed het mes aan twee kanten. Na de voltooiing van het achtste complex betonwoningen stagneerde de voortgang en bleef de wethouder met een groot overschot aan betonstenen zitten. Zoals in de volkshuisvesting wel vaker voorkwam, besloot het gemeentebestuur toen om over te schakelen op de bouw van middenstandswoningen. De woningen zouden uitgevoerd moeten worden als flatbouw met gebruikmaking van de restvoorraad aan betonstenen. In de loop van 1921 werd aan architect H.W. Valk opdracht gegeven tot het ontwerpen van gestapelde woningbouw aan het Emma-plein. Flats waren op dat moment nog iets geheel nieuws in het stadsbeeld. De bekende Rotterdamse

Voorzijde aan de drukke straat, 1987. (Foto: BAM)

Een kijkje over de schutting aan de achterzijde van de flats. (Foto: Olaf Smit)

galerijflat van de architect M. Brinkman dateert uit diezelfde periode (1919-1921). Ongetwijfeld is het te danken aan de bemoeienissen van wethouder Krijgsman dat ook 's-Hertogenbosch zijn eerste 'hoogbouw' kreeg.

Een vergeten periode in het werk van architect H.W. Valk

De keuze viel op H.W. Valk, omdat hij in die jaren intensief betrokken was bij de bouw van betonwoningen in de stad. Vooral in het begin van zijn loopbaan als architect heeft hij zich actief beziggehouden met de sociale woningbouw, waarbij vooral gebruik gemaakt werd van betonsystemen. Hij leverde ontwerpen voor woningen volgens de blokkenbouwmethode van Bredero voor 's-Hertogenbosch, Teteringen en Amsterdam-Watergraafsmeer. Zijn eerste projecten zijn echter bijna vergeten. Met zijn ontwerpen voor talloze kerken verkreeg hij zijn grootste bekendheid. Later werk kenmerkte zich door een voorliefde voor natuurlijke materialen en degelijk ambachtswerk. De flatwoningen in 's-Hertogenbosch zijn karakteristiek voor die vroege periode waarin hij experimenteerde met een nieuwe vormtaal.

Een nieuwe vormtaal in beton

Het nieuwe materiaal beton moet de architect enorm geïnspireerd hebben. Hij heeft de ontwerptechnische mogelijkheden ervan verkend. Bijzonder was de ontdekking van een fraaie, ongedateerde aquarel in het archief van Valk waaruit bleek dat de eerste gedachten van de architect uitgingen naar een flatgebouw in zeer eigentijdse vormgeving. Het rolletje papier werd bescheiden benut om de definitieve bouwtekeningen bijeen te houden.

In dezelfde jaren dat ook schilders als Piet Mondriaan en Theo van Doesburg een abstracte kunst ontwikkelden uitgaande van rechthoekige vlakken en rechte lijnen, kwam Valk met een ontwerp dat een soort voorbode leek van de latere 'internationale stijl'. De aquarel toont een sober en functioneel gebouw met een plat dak en blok-vormige bouwvolumes. Het aangebrachte ritme door de afwisseling van meer horizontaal gerichte bouwvolumes met verticale accenten vinden we later terug in het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp. De vluchtige toetsen blauwe waterverf op de aquarel suggereren een betonnen of gepleisterde gevel. Of deze schets indertijd besproken is met de Commissie voor Stadsschoon is niet duidelijk. In een ongedateerde Memorie van Toelichting schreef Valk: 'Bij deze moderne architectuuropvatting past volkomen het naadloze en gladde van het gevelvlak. In betonsteen uitgevoerd (in dit geval met een extra gevelbehandeling b.v. bepleistering of iets dergelijks) was hier wel de voorkeur aan te geven.' Uit de nog aanwezige correspondentie bleek wel dat deze commissie moeite had met het ontwerp. Op 28 september 1921 antwoordde zij aan Valk: 'Wat de voorgestelde bepleistering betreft: wij moeten deze sterk ontraden: zou door gebruik van betonsteen – desnoods halve steen of afwisselend van breede banden cementsteen en baksteen – of door een bepleistering in kleur harmoniërend met de baksteen niet een beschaafd geheel kunnen worden verkregen? Deze uiting van moderne architectuur, alhoewel toelaatbaar, dient toch met de grootste zorg en overweging te worden uitgevoerd.' Valks 'moderne architectuuropvatting' vond dus geen genade in de ogen van de schoonheidscommissie. Waarschijnlijk heeft hij door toedoen van deze commis-

sie uiteindelijk gekozen voor de uitvoering van de voorgevels in baksteen. Enige jaren later – in 1930 om precies te zijn – was het de gemeenteraad die verzocht de ‘al te neerdrukkende grauwe kleur van de betonwoningen in de Graafse Wijk weg te nemen en onze oude vaderlandse baksteen andermaal de kans te geven om kleur en leven en daardoor ook beschaving te brengen.’⁶

Wat de architect voor ogen heeft gestaan is echter nu nog altijd duidelijk te zien. We moeten de blik dan niet richten op de voorgevels van de flatwoningen, maar wat moeite doen om de achterzijde van het complex te bereiken. Hier staan we voor een voorbeeld van functionalistische architectuur. Later – in de jaren 1925-1940 – zou deze stijl zo ruim verspreid worden toegepast dat sprake was van een ‘internationale stijl’.

Eigentijdse flatwoningen

Uiteindelijk werd een woningencomplex gerealiseerd van vijftien flats in drie woonlagen. Hoewel Valk kenbaar had gemaakt dat hij in tijden van grote woningnood meer aandacht nodig vond voor sociale woningbouw, verleende hij toch zijn volledige medewerking aan dit project, dat duidelijk gericht was op een hogere inkomensklasse.

De nog aanwezige vijf ingangspartijen met trappenhuisen geven toegang tot drie boven elkaar gesitueerde woningen. Een kleine gang – midden in de woning – ontsloot oorspronkelijk een voorkamer met loggia en een eetkamer. Voorts gaf hij toegang tot een slaapkamer aan de voorkant en een keuken en slaapkamer tegen de achtergevel. Ook was er een eigen toilet. In 1970 werd het complex ingrijpend gerenoveerd en zijn er nieuwe doucheruimten gekomen. De trappenhuisen zijn in de oorspronkelijke staat gehandhaafd met gele tegeltjes voorzien van zwarte bies en terrazzo vloeren.

Bijzonder voor die dagen was de aanwezigheid van centrale verwarming. Alleen de reeds eerder genoemde galerijflat van M. Brinkman in Rotterdam kende een dergelijke moderne voorziening. Ook de boodschappenliftjes in de etagewoningen en de stortkokers voor het afval waren niet standaard voor 's-Hertogenbosch in die tijd.

Een traditioneel gezicht

De voorgevel van de flatwoningen was traditioneler in uitvoering en materiaalgebruik. De betonsteen werd aan het oog onttrokken door bakstenen gevels in een stijl die het meest verwant is aan de Amsterdamse School. Het gebouw heeft een L-vormige plattegrond. De trappenhuisen zijn hoger doorgevoerd en lijken aan de voorzijde op lichte scheepsschoorstenen. Deze uitbouwen zijn aan de achterkant blokvormig, die voor opslagruimte gebruikt kunnen worden. De voorgevels zijn opgemetseld uit rode, machinale baksteen met plastische, decoratieve elementen op de begane grond en rondom de vensters. Enkele lagen zwartgeverfde stenen rond de raampartijen en op

de begane grond verlevendigen het geheel. De gevels aan het Emmaplein kenmerken zich door drie diepliggende ingangspartijen. De Kempenlandstraat telt twee ingangspartijen. Verticale accenten uitgevoerd in de vorm van voor het gevelvlak uitkragende smalle ramen in stalen kozijnen lopen door tot in de dakopbouwen en markeren de ingangspartij. Deze bestaan uit een houten deur met verticale ruit, voorzien van gegolfd smeedijzeren traliwerk. De smalle zijlichten zijn uitgevoerd in glas in lood ramen. De hoekoplossing is markant. Op de begane grond is de hoek afgeschuind, waarna de eerste verdieping na een drietal uitkragingen doorloopt tot aan de dakrand. Een overhoeks geplaatst, gemetseld element rondt het geheel af.

Een monument met een Januskop

Eigenlijk is het complex een unieke vertegenwoordiger van de belangrijkste bouwstijlen aan het begin van de jaren twintig. De extroverte voorgevels uitgevoerd in decoratieve baksteen vormden een gaaf totaalbeeld met de overige straatwanden langs het Emmaplein uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw. De achtergevels straalden en stralen een totaal andere sfeer uit. Hier heersen rust en regelmaat. We herkennen een gewapend betonnen draagconstructie, ingevuld met betonstenen. Als we niet beter wisten waanden we ons – staande voor de Bossche baksteenfaçade – in Amsterdam-Zuid, terwijl de witgepleisterde achterzijde van de flatwoningen herinneringen oproept aan bijvoorbeeld Siemensstadt in Berlijn of woningbouw van architect Oud in Hoek van Holland of Kiefhoek. Een monument met een keerzijde. Nu staat het er wat verloren bij. Aan ons de taak om dit juweeltje de glanzende zetting terug te geven waar het recht op heeft.

* Francis Witmer is kunsthistorica en werkzaam bij de provincie Noord-Brabant.

Noten

- 1 R. van de Laar, *Oud 's-Hertogenbosch vanuit de lucht* (Hoogeveen/'s-Hertogenbosch 1997).
- 2 Mijn dank gaat uit naar de heer G.H.F. Valk die alle medewerking verleende bij het raadplegen van het archief van zijn vader, dat op het Rijksarchief in 's-Hertogenbosch berust (Archief architectenbureau Valk, inv.nrs. 1710-1712, 2633-2635, 3291).
- 3 H. Boekwijt, A. v. Drunen, W. Bouts, M. Vaessen en B. Maes, *Cultuurhistorische inventarisatie van 's-Hertogenbosch, deel 1, Het Zand* ('s-Hertogenbosch 1987).
- 4 Ibidem.
- 5 K. Bujdosó, *Dat gaat naar Den Bosch toe... De vier stations van 's-Hertogenbosch, 1870-1998* (Zwolle 1998).
- 6 M. Kuipers, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940* ('s-Gravenhage 1987) 141.